

«ԱՄԵՆԵՆ ՀԱՅՈՅ ԿԵԹՈՒՂՈՍՈՍԻ ՄԻՋՆՈՐԴՈՒԹԵԼՆ ԸՌԹԻՒ»

(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՍԻՍԹՏԻՔ)

Աղեքսանդր Վերսիբեան (Новое Обозрѣніе
№ 142 юл. 8, 1905).

—, Новое Обозрѣніе. «-ի տեղական լուրերի մասում կարդում ենք. «Մեզ հաղորդում են Էջմիածնից, որ ամենայն հայոց կաթողիկոսը միջնորդել է վերացնել տաճկահայատակ հայ վարդապետների եպիսկոպոս ձեռնադրուելու համար Էջմիածին գալու արգելքը: Տաճկահայատակ վարդապետների վերաբերութեամբ այս արգելքը, որ դրել է Վ. Կ. Պլեվէ, գործադրւում է մինչև այսօր»:

Այս միջնորդութեան առիթով կարծում ենք հետաքրքիր կը լինի մէջ բերել մի քանի պատմական հաւատարմութեան մէջ բարձր վարչութիւնները ինչպիսի վերաբերմունք էին ցոյց տալիս դէպի այն խնդիրը, որով Էջմիածնի Աթոռը ձգտում էր պահպանել իւր գերագահութիւնը տաճկայ և պարսկահայատակ հայերի մէջ:

Դեռ մինչև Երեսնի նահանգի Ռուսաստանին միանալը Էջմիածնի Աթոռը որոշ աստիճան կորցրել էր այն գերագահ նշանակութիւնը, որ նա հին ժամանակներից հաստատուած սովորութեամբ ունէր բոլոր երկրների հայերի մէջ: Այս նահանգը Ռուսիային միանալով Էջմիածնի Աթոռը առաջին իսկ օրից չը գրաւեց այն գերական դրութիւնը, որ ունի այժմ, (չը նայելով Վ. Կ. Պլեվէի կարգադրութեանը, և վերջին երկու տարիներս հրատարակուած փոփոխութիւններին): Իսկ այժմեան նշանակութիւնը Էջմիածնի Աթոռը ձեռք է բերել հետզհետէ և գլխաւորապէս շնորհիւ ռուս կառավարութեան հոգացողութեան: Երեսնական թուականի սկզբում ամենայն հայոց Յովհան-

նէս Կաթուղիկոսը (Կարբեցին) ջանահնար էր լինում վերահաստատել Տաճկաստանի վերայ Էջմիածնի գերագահ նշանակութիւնը, որ նուիրագործուած էր հնագոյն սովորութիւններով: Յովհաննէս Կաթուղիկոսի ջանքի գլխաւոր կէտերն էին հետեւեալները.

1, Յիշել իւր անունը Տաճկաստանի հայ եկեղեցիներում.

2, Բաշխել այնտեղի հայերին ս. միւռոնը.

3, Այնտեղի եկեղեցիներում Էջմիածնի վանքի համար գանձանակ հաստատել և

4, Կ. Պօլսում Էջմիածնի մշտական փոխանորդութիւն հաստատել նուիրաբերութիւնները գանձելու համար:

Այս մասին միջնորդութեան թղթակցութիւնները կատարւում էին այն ժամանակի Վրաստանի կառավարչապետ Բարոն Ռօզենի, վիցէ-կանցլէր դրաֆ Նեսսելրոդի, ներքին գործերի նախարար Բլուտովի, Կ. Պօլսոյ մեր դեսպան Բուդենևի և սենատոր Րօքօֆինիկինի միջև*: Բոլոր թղթակցութիւններից մէջ բերենք մի քանի տեղեր, որոնք պարզ ցոյց են տալիս այն ժամանակի կառավարութեան վերաբերմունքի ընաւորութիւնը դէպի Էջմիածնի Աթոռի ձգտումները: Ահա թէ ինչպէս է սկսւում Ռ. Բ. Բ. (Իսկական պետական խորհրդական) Բուդենևի՝ առ Րօքօֆինիկինն 1838 թ. Նոյեմբերի 25-ին № 358 գրութիւնը.

«Ունելով ի նկատի մինիստրութեան հրահանգները և բազմադիմի ցուցումները, որ հաղորդուել են ինձ, ես անդադար աշխատել եմ իրականացնել կառավարութեան և Վրաստանի մեր վարչութեան ենթադրութիւնները Էջմիածնի Կաթուղիկոսի կողմից այստեղ մի անձն անարգել մնալու մասին՝ ի վաղուց անտի Էջմիածնում հաստատուած հայ եկեղեցու գերագահ Աթոռի և տաճկահպատակ հայերի միջև նախկին յարաբերութիւնները վերահաստատելու համար»:

* Акты Кавказской Археографич. Камисии, т. VIII, переноска № № 179, 180, 182, 183, 184, 186, 187, 190, 195, 196, 206, 207, 212, 218, 222.

Քիչ ներքև կարդում ենք.

«Միայն նրա (փողերանոցի տեսուչ Ղազար Գարու-
թիւնի) զօրեղ ազդեցութիւնը կարող է հեռացնել դժուար-
ութիւններն ու կնճիռները, որ հանդիպում են ինձ
այստեղի հայ հոգեորականութեան կողմից: Այդ դժուար-
ութիւնները, արդարեւ, բաւական կարեւոր և հիմնաւոր
են. որովհետեւ Տաճկաստանի հետ մեր վերջին պատե-
րադրի ժամանակ Բարձրագոյն Դուռը պահանջել է այս-
տեղի հպատակ հայերից տալ պաշտօնական խոստում, որ
նրանք Ռուսիայի գալիսոնի տակ մտած հոգեւոր վարչու-
թեան հետ յարաբերութեան մէջ պէտք է չը մտնեն»:

Այս գրութեան վերջում ասած է.

«Աւելորդ չեմ համարում կցել, որ անցեալ մայիսի
24-ին, № 116, ձեր գրութեան հետ ինձ ուղարկած թան-
կադին աղամանդեայ խաչերը Հայոց պատրիարքներին
հասցնելու համար, դեռ չեն յանձնուած նրանց. թէև
նրանց համար որոշուած այս պարգևների մասին նրանք
արդէն ինձնից տեղեկութիւն ստացել են» (եր. 277. КАРК.
Апр. КОМ.):

Բարոն Ռօզէնը նկատելով և, Կօլտոյ ու Երուսաղէմի
պատրիարքների դժկամակութիւնը Յովհաննէս կաթողի-
կոսի պահանջած 4 կէտերը լիովին ընդունելու, գրում
է գրաֆ Նեսսելրոդէին, ի միջի այլոց հետևեալը.

«Այլ և խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ պայծառա-
փայլութեանը, որ մեր դեսպանի առանձին ուշադրու-
թիւնը դարձնէր յուշագրի մէջ բացատրուած հանգամանքի
վերայ և, Պօլտոյ պատրիարքի գործողութեանց մասին, որ
ոչ միայն ձգտում է խզել էջմիածնից որևէ կախումն,
այլ և էջմիածնի բոլոր ազդեցութիւնը տաճկահպատակ
հայերի վերայ ոչնչացնել, և հնարաւոր միջոց ձեռք առնել՝
խափանելու այդ գործողութիւնները: Որպէս եզրակացու-
թիւն՝ պարտք եմ համարում պարզել, որ էջմիածնի նախ-
կին յարաբերութիւնը տաճկահպատակ հայերի հետ վե-
րականգնելը ոչ միայն Մայր Աթոռին մեծ օգուտ կը բերի,
այլ, ինչպէս ձեզ յայտնի է, մեր կառավարութեանն էլ՝

շատ բաներով, յատկապէս, ինչպէս համոզուած եմ, հէնց նրանով, որ Պրօպագանդի ջանքը կաթոլիկ դարձնելու Տաճկաստանի հայերին, որոնք մեր կուսակիցները են և անկեղծօրէն ցանկանում են յարած մնալ էջմիածնին, յաջողութիւն չի ունենայ, (Թուղթ 21 նոյեմբերի 1835 № 92. եր. 296):

Այս առիթով Դ. Գ. (գաղտնի խորհրդական) Բլուզովը գրում է Բարոն Ռօզէնին, ի միջի այլոց, հետեւեալը.

«Աչքի առնալ ունենալով մերեւ գրուածը, գտայ որ, էջմիածնի պատրիարքական Աթոռի ձգտումն այս գործում չը նայելով մեր գեսպանի բոլոր ջանքերին, թէև լիովին բաւարարուած չէ, սակայն պետութեան գլխաւոր նպատակը այս խնդրի նկատմամբ, դատելով Կ. Պօլսոյ պատրիարքի ասածից, որպէս գործի սկիզբն, բաւական գոհացուցիչ է» (Թուղթ 17 նոյեմբերի 1836. № 2392 եր. 299):

Բարոն Ռօզէնը անհամաձայն մնալով առաջ բերուած հայեացքին, ահա թէ, ի միջի այլոց, ինչ է գրում Դ. Գ. Բլուզովին.

«Հասու լինելով բուն պատճառներին, որոնք հարկադրել են Յովհաննէս կաթողիկոսին չընդունել Կ. Պօլսոյ պատրիարքի առաջարկութիւնները, որոնք վերաբերում են որպէս ու միւսների բաշխման կարգին, նոյնպէսև Տաճկաստանի հայոց եկեղեցիներում էջմիածնի կաթողիկոսի անուան յիշատակութեանը, չեմ կարող չըհամարել հիմնաւոր և բոլորովին արդարացի: Եթէ վերջի վերջոյ յաջողեն հարկադրել Յովհաննէս կաթողիկոսին, որ նա համաձայնի էլ, այն ժամանակ եւս ուս կառավարութիւնը պէ՛տ է քոյլ չը տայ այդ. դրանով եղծում է հայ եկեղեցու հին կարգադրութիւնը եւ աղաւսում է էջմիածնի պատրիարքական Աթոռի գերագահութիւնը ոչ միայն Տաճկաստանի, այլ եւ բոլոր հայ եկեղեցիների ու հոգեւորականութեան վերաբերութեամբ: Առաւել ևս այն պատճառով, որ Կ. Պօլսոյ պատրիարքի մեր համար այդ ահաւակ փնասակար առաջարկութիւնը ընդունելը տարրացնելով Յովհաննէսի ընտրուելու և օծման անկանոնութեան

միտքը, ոչ միայն մեզ անգոր կը դարձնի յարմար դէպ-
քում վերանորոգելու այժմեան պահանջը, այլ անպատճառ
առիթ կը տայ Պարսից և ուրիշ կառավարութիւններին,
հետեւելով տաճիկներին, ներմուծել նոյնպիսի կարգ իրանց
հայերի մէջ էլ, որոնք այժմ ընդունում են իրանց վերայ,
ըստ հոգևոր մասին, Յովհաննէս Կաթողիկոսի լիակատար
իշխանութիւնը, մանաւանդ երբ տեսնեն, որ տաճկաց
հայերի իսլամափումն նրա իշխանութիւնից ու ազդեցու-
թիւնից՝ մեր համաձայնութեամբ է եղելու (Թուղթ 17
օգոստ. 1837 № 376. եր. 307)։

Կարծում ենք, որ առաջ բերուած քաղաածները բա-
ւական են, որ համոզուենք, թէ այն, որին ձգտում էին
այն ժամանակի վարչութիւնները, յամառ տոկունութեամբ
և հողածութեամբ, Վ. Կ. Պլեմէի ժամանակ հերքում էր։
Այս քաղաածները համեմատելով Վ. Կ. Պլեմէի կարգա-
դրութեան հետ պայցուցանում է թէ, այն, ինչ որ այն
ժամանակ նպատակայարմար և անհրաժեշտ էր համար-
ւում, այժմ ցանկալի չէ այլևս և հարկէ, ազգերի
պատմական կեանքի մէջ հանդամանքները կարող են փո-
փոխուել. և դրա համեմատ էլ, անշուշտ պէտք է փոխ-
ուեն իրերի վերայ հայեացքները։ Բոլոր պատմական դէպ-
քերը այդ ժամանակից մինչև այժմ յայտնի են և նրանց
մէջ խորհրդաւոր ու ծածուկ բան չը կայ։ Հարցնելու է,
ինչ պատմական դէպքեր կամ պատճառներ կարող էին
հարկադրել հրաժարուել այն բանից, որին ձգտում էին
երեսնական թուականներին մտադիւր տոկունութեամբ։
Ինչով պէտք է բացադրել վերջապէս թէ հայ եկեղեցա-
կան բարձրագիւր անձինք, որ այն ժամանակ ամեն ուժով
կամենում էին ազատուել էջմիածնի Աթոռի ազդեցու-
թիւնից և փոքրացնել նրա առաջնութեան նշանակու-
թիւնը, այժմ, նոյնպիսի տոկունութեամբ ձգտում են դէպի
Ռուսիայի սահմանը՝ ձեռնադրութեան համար։ Որ, ոչ
միայն Ռուսաստանի, այլ և Տաճկաստանի հայերը միշտ
ձգտումն են ունեցել դէպի Ռուսիա, որի մասին վկայում
է բարոն Ռոզէնն էլ, այդ հասկանալի է, որովհետև պատ-

մական դէպքերը ակներև պարզութեամբ ցոյց էին տալիս այս ձգտման օգուտն ու շահը, որ, շնորհիւ այս դէպքերի թուրքաց հայաստանի յամառ հոգևորականութիւնն էլ միացաւ իւր հօտին, այս էլ հասկանալի է, որովհետեւ ուս—հայ յարաբերութիւնների պատմական դարբնոցը միշտ կռանում էր այն կէտը, որով հայք հոգևորապէս զօղւում էին Ռուսիայի հետ։ Ակնկալութիւնը, որ հայք ունէին ուս կառավարութիւնից, անտանելի էր դարձնում ստրկութեան ժանդոտած շղթան, որով շղթայուած էին հարևան երկրների հայերը իրանց տիրող կառավարութեան հետ։ Գուցէ բոլոր շնորհների փոխարէն, որոնցով ցամաքել էին հայերի արտասունքն ու արիւնը, թեթևացել տանջանքներն ու հարիւր հազարաւոր կրծքից դուրս թռած հառաչանքները, նրանք սև ապերախութեամբ հատուցին, և սրանով էլ բացատրւում է վերաբերմունքի դէպի նրանց փոխուելը։ Բայց կարելի է որ բոլոր ժողովուրդը ապերախտ լինի։ Ընդհակառակն, պատմութիւնը տալիս է շատ անձնագոհութեան օրինակներ, թէ հայերը ի՛նչպէս կապուած են եղել Ռուսիայի հետ։ Ինկատ առէք գոնէ այն, օրինակ, թէ ինչ նստեց թուրքաց հայերին նրանց համակրութիւնն ու գործակցութիւնը մեր զօրքին վերջին ուս թուրքական պատերազմի ժամանակ*։ Յիշեցէք սրանից յետոյ թուրքերի կուտակուած զայրոյթը, մտաբերեցէք 1896 թուի աւերն ու կոտորածը, երբ հարիւր հազարաւորներ զոհ գնացին նրանց կատաղութեանը։ Չէ որ կասկած չը կայ, թէ կատաղութեան այս բաժակի բոլոր կաթիլները տոգորուած էին հայերի համակրութեամբն ու գործակցութեամբը դէպի մեր զօրքերը այն բոլոր պատերազմներում, որ Ռուսիան վարել է Տաճկաստանի դէմ։ Չենք խօսում այն անկեղծ և սրտաշարժ փաստի մասին, որ օրինակ, Եփրատի և Տիգրիսի հովիտների հայերի տներում գտնուում են մեր թագաւորների պատկերները, կամ այն փաստի մասին, որ ուս—

* Брокгаузъ—Ефронъ. Т. XVIII, стр. 15.

թուրքական պատերազմի ժամանակ մի քանի տասնեակ միլիոն լուբլինների խնայողութիւն եղաւ շնորհիւ տեղական ժողովրդի վստահութեան դէպի գլխաւոր լորիս—Մեքսիքովը, որ պատերազմը թշնամու երկրում վարում էր թղթագրամով*։

Այս փաստերը ապացուցանում են մինչև անգամ Տաճկահայերի վերաբերմունքի բնաւօրութիւնը դէպի Ռուսիան։ Վախենում ենք թէ այս անձնուիրութեան փաստերին հակադիր՝ կասկածելի օրակութեան փաստեր առաջ կը բերեն, որպիսին է «մինչև Ռոստով մեծ Հայաստանի» չարաբաստ քարտէզը, որին, շատ օրէնսդրական փոփոխութիւնների ներմուծութեան ժամանակ, լուրջ նշանակութիւն է տրուել և որը հայերին շատ վշտերի պատճառ է դարձել՝ այս գէնքը տալով նրանց ատողների ձեռքը, և որ «կարմիր» ծառայութիւն է մատուցել Հայոց ճակատագրի մէջ։

Ազգերի պատմութիւնը սովորեցնում է քաղաքագիտութեան այն պարզ իմաստութիւնը՝ թէ, երբ ժողովուրդների փոխադարձ յարաբերութիւնը կառուցուած է երկուստեք շահի, օգուտի և բաղդաւորութեան վերայ, այն ժամանակ այս յարաբերութիւնները լինում են ամենաամուրն և անլուծանելին։ Ինչպիսի որոգայթներ էլ որ լարեն, այդ յարաբերութիւնները քանդելու համար, նրանք, այդ յարաբերութիւնները, կարող են ժամանակաւորապէս տատանուել, բայց վերջ ի վերջոյ պէտք է աւելի ամրապնդուեն, որովհետև այդ յարաբերութիւնները կառուցուած են հաստատուն հիմքերի վերայ։ Ընդհակառակն, ինչպիսի նուագներ էլ երգուեն միութեան, եղբայրութեան և սիրոյ մասին, քանի որ ժողովուրդների յարաբերութիւնը չի կառուցուած յիշեալ հիմքերի վերայ, նրանք, այդ յարաբերութիւնները¹⁾, շահերի առաջին ընդհարման ժամանակ կը փլշեն։ Կարծում ենք, որ ռուսների ու հայերի փոխադարձ յարաբերութիւնը յատկապէս կառուցուած է

*) Братская помощь Армянамъ. сборникъ Гр. Джаншиева,

այնպիսի ամուր հիմքի վերայ, որ երբեք չի կարող խոր-
տակուած լինել:—

Թարգմանելով պ. Աղէքսանդր Վերմիշեանի այս ուշ-
ադրաւ յօդուածը՝ պարտք ենք համարում մի քանի կէ-
տերի վերայ կանգ առնել, դրանց աւելի եւս պարզելու
հայ ընթերցողների համար:

Յուսիկ. Սպս.

ՀՈԳԵՐԱՆՈՒԹԵԼՆ ՏԵՂԸ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՇԸՐՔՈՒՄ

Պրոֆ. Ի. Գ. Օրբանյակի

ԳԼՈՒԽ III.

Հոգեբանական երևոյթների առանձնայատկութիւններն
էւ նրանց տարբերութիւնը ճիշդիւրէն աշխարհից:

Հոգեբանական երևոյթներն հասկանալու համար չա-
փազանց կարևոր է պարզել, թէ ինչո՞ւ է տարբերում
հոգեկան աշխարհը ֆիզիքականից, ինչո՞ւն են կայանում
գիտակցութեան որոշ առանձնայատկութիւնները. հոգեոյ
մէջ կան արդեօք որ և է յատուկ սկզբունքներ կամ յատ-
կութիւններ, որոնք չեն պատահում՝ կամ չեն արտայայտ-
ւում նիւթական աշխարհում:

Առաջին բանը, որ աչքի է ընկնում հոգեկան աշ-
խարհը նիւթականի հետ համեմատելիս, այն է, որ իւրա-
քանչիւր հոգեբանական երևոյթ բացառիկ՝ անձնական
բնաւորութիւն ունի, այսինքն անխզելի կապուած է այն
անձի հետ, որն այդ երևոյթը զգում է իւր մէջ:

Եթէ ես դիտում եմ որ և է առարկայ, այդ դէպ-
քում նրանից ստացուած մտապատկերը սեփականու-
թիւնս է, կամ իմ գիտակցութեան որոշ կացութիւն.
կարելի է ընդունել, որ որոշ վայրկեանին ես միակ անձնա-